

PERE VALLRIBERA I PUIG

COMENTARIS SOBRE UN MANUSCRIT CATALÀ
DE CIRURGIA DEL SEGLE XVII

IV Congrés d'Història de la Medicina Catalana
Poblet, 7-9 de juny de 1985
Actes, Vol. I.

Aquests breus comentaris es basen en l'estudi d'un manuscrit, relligat en un volum de 133 folis, de 262 per 215 mm., i que consta com Ms 1673 de la Biblioteca Universitària de Barcelona. Ha estat descrit per MIQUEL ROSELL (1) i, en el III Congrés d'Història de la Medicina Catalana, esmentat per MATEU IBARS (2).

Conté un tractat de cirurgia que acaba al foli 128, i és seguit d'un recull de diverses fórmules farmacèutiques. Precisament des del punt de vista del seu valor com a Receptari ha estat estudiat per ESTEVA DE SAGRERA (3).

Encapçala el volum el títol "Tractat de Sirurgia", sense cap més indicació, i acaba, en el foli 128, amb la data i el nom de qui l'escriu, "quarto kalendarrum novembrii anno 1697. Per me Medicines indulgentem Franciscum Puig".

No consta el lloc on fou escrit, ni si és una obra original de Francesc Puig o bé, com creu DANON (4), un recull dels apunts d'un curs de cirurgia professat, versemblantment, a Barcelona. No obstant, en un altre manuscrit mèdic anterior, presumiblement de la mateixa col·lecció, hi llegim "Ex libris doctoris Francisci Puig, die 3 Martii anno 1695" (5). No era, doncs, quan escrigué el "Tractat de Sirurgia" cap estudiant que fes uns exercicis de curs.

No hem trobat, però, cap altra referència de Francesc Puig com a cirurgià. En el "Diccionari de Metges Catalans" de CALBET i CAMARASA i CORBELLÀ i CORBELLÀ només hi consta, d'aquesta època, un Francesc Puig, Doctor en Medicina, documentat a Barcelona l'any 1653 (6). Hi ha altres metges del mateix nom, però cronològicament cap d'ells no pot tractar-se de l'autor del manuscrit. I així mateix passa amb Francesc Puig i Boix, metge de Solsona, resenyat per DANON (7), ja que visqué en anys molt posteriors a quan fou escrit el manuscrit.

Direm breument que l'únic Francesc Puig ben conegut, barceloní, Cirurgià Major de l'Hospital de la Santa Creu, Professor del Reial Col·legi de Cirurgia de Barcelona, i que després passà a Mallorca (8), és quasi bé un segle posterior. Ha estat ben estudiat per RIERA PALMERO, que en parlà en el Congrés de Lleida (9).

L'interès del manuscrit, causa de la present comunicació, rau en les ensenyances que en podem treure del seu estudi. Ja és ben sabut que el segle XVII fou de gran decadència de la nostra medicina; en relació amb la cirurgia el retràs era, potser, encara més accentuat, ja que continuava essent la mateixa que la centúria anterior, i s'haurà d'esperar, per la seva millora, l'aparició de les figures de VIRGILI i GIMBERNAT, que iniciaran la cirurgia moderna a Espanya. I és per això que el fet de que el "Tractat de Sirurgia" sigui o no obra original és secundari: de totes maneres és indicatiu de com es professava la Cirurgia en el seu temps i en un lloc determinat, és a dir, de com exercien els cirurians catalans del segle XVII.

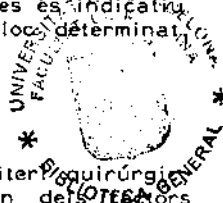
ESTIL DEL MANUSCRIT

L'obra està escrita amb una evident unitat d'estil i de criteri quirúrgic. És un tractat ben reeixit en la seva totalitat. Aquest és un dels factors que ens fa pensar que podria ser una obra original, o, al menys, copiada per un bon professional de la Cirurgia, "Medicinae indulgentem" com diu ell mateix. Inclús, pràcticament tot el manuscrit és escrit per la mateixa mà, llevat de molt poques pàgines: folis 72 al 77, 81, i 91 al 99, i en aquestes, l'estil es manté igual però hi ha certes faltes d'ortografia i errors que abans no hi eren, i sobre tot, en mots mèdics que, presumiblement, no cometria un metge cirurgià.

Una altra raó per la qual podríem pensar en la originalitat del manuscrit és la forma en què s'exposen els problemes quirúrgics. Tota l'obra és plena d'expressions, usades, per altra banda, per molts autors, com són:

Pregunto si ...

Pregunto quin instrument és millor ...

Pregunto què és solució de continuïtat ...
 Responch a la dificultat i dich ...
 Responch amb paraules de Guido ...
 O bé, exposant opinions personals en matèries on hi ha hagut controvèrsia:
 Provo el contrari del que diu Guido ...
 Guido diu ... però jo so del parer que ...
 Si les llagues són amb pèrdua de substància... s'han d'apuntar ...
 però a mon parer no ho faré perque ...
 Li aplico els medicaments ...
 Ara tractaré de les malalties de ...

El "Tractat de Cirurgia" cita a nombrosos autors. Es basa, en principi, en els clàssics, seguits repetidament des de l'Edat mitjana, i que, en aquest cas, palesa el retràs de la cirurgia del segle XVII.

Això no obstant, Francesc Puig, o el professor que donava el curs de cirurgia, està al corrent d'autors i tècniques més modernes. A vegades cita opinions diverses o contraposades, d'autors molt diversos, ais que ha estudiat, i, en ocasions hi afegeix opinions pròpies, fruit evidentment, d'una experiència quirúrgica.

Els autors més citats són, entre els antics, Galèn, Hipòcrates, Aristòtil, Paulo (Pau d'Egina, l'obra quirúrgica del qual és una recopilació de la cirurgia antiga), Corneli Cels, Guillermo (Guillem de Salicet), Avicenna, Nicolau Florentino, Averroes, Abulcasis, etc. I com autors més moderns cita, sobre tot a Guiu de Chauliac, l'obra del qual és encara ben vigent, Lanfranco, Joannes de Vigo, Vallès, Fragoso, Daza.

De la major part d'autors en cita diversos llibres, dels quals dona referència precises. Destacarem que, a vegades, parla dels autors reconeixent la seva autoritat, i així, llegim, per exemple, "el gran monarca Hipòcrates" o bé "aquell insigne Dr. Dionysius Dasa".

DESCRIPCIÓ DEL MANUSCRIT

El llibre comença amb la definició de Cirurgia: "Cirurgia és una ciència per que sapiam ben curar les malalties de nostres cos humà, i de les obres manuals" *afegint que "pràctica és una de les majors indicacions de nostre art de cirurgia, juntat amb la teòrica, i sent les dues juntes pel cirurgià un bon mètode per curar"... "el qui té pràctica i no té teòrica es cirurgià empíric; però el que té teòrica i pràctica cura perfectament, amb mètode, les malalties de nostre cos humà". Per això, dona unes nocions anatòmiques, ja que "la bona intel·ligència del cos humà s'haurà d'apendre per l'anatomia", i explica les definicions de membre amb les descripcions del cor, "cerebro", fetge, "testiculos" com a parts principals, més ossos, cartíls, lligaments, glàndules, etc i, part comuna a tots, venes, artèries i nervis.

Es interessant constatar que el llibre conté una part mèdica que no és freqüent trobar en tractats quirúrgics de l'època. Així, descriu la Medicina i la divideix en cinc parts: fisiologia, higiene, etiologia, semiòtica i terapèutica indicant que alguns autors les reduïxen a fisiologia, patologia i terapèutica. Segueix amb nocions mèdiques i fisiològiques, ja que, diu, "la més gran noblesa del cirurgià és saber conèixer totes les malalties del cos humà, tan internes com externes".

En quant al tractat de temes pròpiament quirúrgics es limita de manera quasi bé exclusiva a l'estudi i tractament de tumors, úlceres i ferides. Aquest procedir és habitual en tots els tractats quirúrgics dels últims temps, i així ho trobem, per citar només dos autors esmentats en el manuscrit, en l'obra quirúrgica de DAZA CHACÓN, segons comentari de SANCHEZ MARTIN en la seva "Història de la Cirurgia, Traumatología y Ortopedia": "Aunque la obra de Dionisio DAZA CHACÓN es muy extensa y trata de múltiples cuestiones,

* Les cites textuales hem preferit escriure-les amb una grafia catalana actualitzada.

son dos sin embargo los temas básicos: Las heridas y los tumores. Sorprende en verdad que, en una obra tan completa, no se estudie un tema tan eminentemente quirúrgico como es el de las fracturas y luxaciones". I també, en la obra de FRAGOSO, del qual s'ha publicat fa poc, gràcies a un manuscrit de la Biblioteca del Dr. PUIGVERT i per iniciativa seva, una obra de Geroni de Ayala, basada en la "Cirurgia Universal" de FRAGOSO i traduïda al català per Carles PALLEJA (11). En aquesta última es dona, també gran importància als capítols sobre tumoracions, úlceres i ferides, que s'estudien quasi bé de manera exclusiva.

LLIBRE 2

Sense que hi hagués cap referència o titular al primer llibre, comença un segon que conté, també, nocions anatòmiques i fisiològiques i que titula "De les coses naturals, no naturals i contranaturals". Defineix les antigues teories dels quatre humors, dels temperaments i dels esperits, que són: Esperit natural (regit pel fetge), Esperit vital (regit pel cor) i Esperit animal (regit pel cervell). És important aquesta divisió perquè serveix per la diferenciació de les tres cavitats, natural, vital i animal, en les que ha d'actuar el cirurgià.

Considera després les conseqüències patològiques que poden portar les alteracions per excés en el menjar, el beure, l'exercici, el repòs, les evacuacions, etc. I ens parla, finalment, de les causes i senyals -síntomes- de les malalties quirúrgiques en general.

LLIBRE 3

El titula "De la pràctica en particular" i el subdivideix en 39 capítols. Aquí comença pròpiament la part quirúrgica del tractat amb l'estudi general de totes les tumoracions. "Després d'haver tractat de la pràctica i el fonament de l'art tan noble de la cirurgia, de les meditacions i contemplacions de les coses naturals i no naturals i contranaturals, de la naturalesa de la composició i constitució de l'home, de les seves facultats i virtuts, per les quals es ve a mantenir i conservar amb la seva sanitat, ara tractaré de les malalties que ens solen sobrevenir en nostre cos, amb regla i amb mètode".

Com a exemple, citarem l'estudi general que fa de les "apostemes", que divideix en diverses classes, llagues, "exidures", úlceres, fractures i accidents "que solen sobrevenir", amb les respectives causes o "senyals" pronòstics, tractaments i "curacions".

Les causes les distingeix en primitiva, antecedent i conjunta; estudia la magnitud de la malaltia i l'estat del malalt, decidint segons això el tractament a seguir, el qual comprèn: 1. Ordenar la vida del malalt, és a dir, tenint en compte les seves forces i la naturalesa de la malaltia, dicta unes normes d'higiene, una dieta adequada, unes regles per la previsió de complicacions, etc. 2. "Evacuar la matèria antecedent", és a dir, actuar sobre la causa de la tumoració segons l'humor que la provoca. Així s'explica la indicació tan freqüent de les sagnies, ja que la matèria antecedent és quasi sempre la sang. És important tenir en compte que "la sagnia ha de tenir dues coses per que se faci, que són malaltia que la demana i forces que la puguin tolerar, i si una d'estes nos falta no es poden fer sagnies". Comprèn també aquesta terapèutica l'ús de "friccions", lligadures, ventoses, i medicaments per ajudar a la supuració. 3. "Llevar la causa conjunta", que vol dir actuar sobre "l'humor que flux" (desbridaments?), i 4. Corregir els accidents, entre els que hi comprèn la febre, "bascas" i desmaís, dolor, inflamació, paràlisi, etc. Alguns d'aquests accidents no són quirúrgics i "pertanyen al senyor doctor", no al cirurgià.

Describeu diverses formes de tumor, com són flemó, carboncle, gangrena i estiòmeno, càncer, etc. En la curació de la gangrena descriu la tècnica de l'amputació.

LLIBRE 4

"Dels tumors cada un en particular de la part".

Fa l'estudi individualitzat dels tumors segons la seva localització: "Havem de considerar les malalties segons les parts de nostre cos afligides". Els descriu començant peis del cap i acabant peis localitzats als peus, segons costum i metòdica habituals des de l'Edat Mitjana. Hi ha, doncs, capítols dels tumors del cap, dels ulls, orelles, cavitat vital (peripneumònies, empiemes), mamelles, ventrell, fetge i meisa, ronyons, cuixes i cames, etc. Un capítol important és el de las hèrnies, de les que explica el tractament quirúrgic.

El llibre està dividit en 39 capítols, l'últim dels quals està dedicat als abscessos dels peus.

LLIBRE IIII

Correspòn al llibre cinquè; suposem que per error el numera amb xifres romanes com a quart.

Tracta "De les llagues en general", estudiant la seva definició, causes, pronòstics i curació de totes les diverses classes. Les malalties, ens diu, es fan per causes internes les unes, "i altres que se venen a fer de causes externes, com són les llagues, ferides fresques, de les quals aquí tractaré; perquè és lo que més ve a pertànyer al Cirurgià de venir a tractar i curar les llagues i d'obres manuals, com ho diu Cornelio Celso".

Es interessant destacar en aquest llibre el capítol destinat a les llagues per mossegada d'animal venenós, i també a les llagues "per escopetada", en l'estudi de les quals segueix a Daza en el sentit de considerar-les no tòxiques: "Dich que no són venenoses; llaga feta de escopetada és una llaga composta i contusa".

Describeu més endavant el tractament de lesions en venes i artèries i acaba el llibre amb l'estudi de les llagues "dels ossos i cartilags" únics capítols destinats a una rudimentària traumatologia.

LLIBRE 5

"De les llagues del Cap i de les seues parts". Comença fent un estudi extens de totes les localitzacions en el cap, cara i coll, seguint sobre tot a Fragoso. Considera si hi ha fractura o és contusió simple i descriu la tècnica quirúrgica de la trepanació.

El llibre conté també les "llagues" o malalties de la cavitat vital ("el pit") i les de la cavitat natural o abdomen, i acaba amb l'estudi i el tractament de les "llagues de les juntures, braços, cuixes i cames".

INTERVENCIÓNS QUIRÚRGIQUES

Acabarem amb la lectura d'algunes intervencions, explicades en el manuscrit, que en aquella època eren portades a terme. Per la gravetat que comportava una intervenció quirúrgica, eren molt restringides. Pensem a l'absència d'anestèsia i la nul·la netedat per part del cirurgià.

Francesc Puig fa algunes consideracions: "Quin és l'ofici del cirurgià? Responch i dich que l'ofici del cirurgià és ser ministre de naturalesa, el qual ha de conservar la sanitat". També indica que "El cirurgià, abans no faci ninguna obra ha de guardar 4 indicacions: la primera ha de tenir verdadera cognició de la malaltia, i que estiga be (sàpiga be) amb las operacions que ha d'obrar. La segona és que s'ha de fer l'obra. La tercera que sia prudent amb les operacions, i que és com un confessor, que té la mateixa obligació que té el confessor de callar les coses; la quarta és de les condicions que ha de tenir el cirurgià en les malalties, i és contemplar

i conservar el malalt, i sobre tot que li entengui la malaltia".

Amputació

En la curació de la gangrena i el estiòmeno, quan no són suficients els remeis habituals, s'ha de recórrer als "extrema remedia", "que vol dir una total extirpació i total putrefacció de la part desaparegada i corrompuda". El cirurgià ha de mirar si el malalt té prou forces, li ha d'explicar la intervenció i, sobre tot, l'ha de posar amb bona disposició. L'amputació es fa lligant fortament el membre amb una lligadura ben apretada "per la resenció del flux de sang, i perquè estigui ben adornida del sentiment i del moviment". Aquesta tècnica és molt nova en aquells moments. RIERA ens explica que "la amputació no arriba a resoldre's de manera definitiva malgrat la invenció del torniquet, el 1674, per Morel" (12).

La secció del membre a amputar es fa "tallant la carn al rededor i que hi hagi dos dits de bona; quan tindrem tallada tota aquella carn pendrem la serra i amb gran diligència serrarem l'os i després amb gran diligència curarem el flux de sang amb tres gèneres de remeis. El 1, és amb els cautiris de foc, el 2, amb la lligadura sens usar el foc, el 3, amb els medicaments càustics, però lo més segur és amb els cautiris de foc... i si veiem que el flux de sang no es vol estroncar farem una lligadura amb un cautiri de forma com una oliva i vendrem a cauteritzar dins del mateix canons de les venes i arteries i d'esta manera retindrem el flux de sang".

Hèrnia

Prescriu la curació amb obra manual "i s'acostuma a fer de diferents maneres perquè alguns la fan amb l'ablaçió total del testiculo i altres venen a conservar-lo". La intervenció "els uns venen a fer amb foc, els altres per puntura i els altres amb cautiri potencial", explicant la reducció i aconsellant de fer la intervenció amb el malalt estirat. Parla també de l'hèrnia escrotal i explica la manera de reduir-la posant el malalt en la posició que avui coneixem com de Trendelenburg. La incisió aconsella fer-la posant un dit a sota "per no lesionar l'intestí" acabant amb la sutura: "s'haurà d'apuntar la llaga".

Trepanació

En les lesions al cap estudia si la llaga és penetrant i si va junt amb fractura. La intervenció es fa amb trepan o legra si es "comprimeix la dura i si la part està molt rompuda i ve a puxar la dura". Opera només en casos extrems, acceptant la gravetat "perquè val més fer-ho que deixar morir el malalt".

Citarem finalment algunes tècniques que explica en relació al tractament de ferides per arma de foc, a les que ja hem dit que tracta com ferides contuses, distingint la seva diversitat, "perquè la carn i les demés parts per allí on ha passat la bala queden contuses, i dita llaga és contusa i no venenosa".

Explica les diverses tècniques en les sutures de les ferides, considerant en cada cas si és possible suturar de seguida o no, i sobre tot tenint en compte si els llavis de la ferida estan separats per haver-hi pèrdua de substància.

I finalment, és molt interessant l'exposició del tractament de les ferides de la cavitat abdominal, en les que estudia si són penetrants; en aquestes explica com reposar l'intestí i com operar-lo quan "ha perdut el color natural". I "després d'haver tornat els intestins o redanyo en son lloc, se cusirà la llaga".

En resum, l'estudi del "Tractat de Cirurgia" que Francesc Puig escrigué a finals del segle XVII és molt interesant pels molts coneixements que ens proporciona, sobre tot de l'estat de la Cirurgia Catalana, en una època fins ara massa poc estudiada.

NOTES

- (1) MIQUEL ROSELL, Francisco: Inventario General de Manuscritos de la biblioteca universitaria de Barcelona. Madrid 1969, Vol. 4, p. 179.
- (2) MATEU IBARS, Josefina. Manuscrits de Medicina i Ciències afins a la Biblioteca Província i Universitària de Barcelona. GIMBERNAT. Revista Catalana d'Història de la Medicina i de la Ciència. Barcelona 1984 Vol. I, p. 185.
- (3) ESTEVA DE SAGRERA, Juan. Manuscritos 1666, 1671, 1673 y 1119 de la Biblioteca Universitaria de Barcelona. Estudio Farmacéutico. Boletín de la Sociedad Española de Historia de la Farmacia. Año XXVII. Madrid, Septiembre de 1976, Núm. 107, p. 165.
- (4) DANON BRETOS, J. Manuscritos de Medicina existentes en la Biblioteca Universitaria de Barcelona. Medicina Historia, 2ª Epoca, 29 y 33, Barcelona 1973.
- (5) MIQUEL ROSELL, Francisco, Op. Cit. p. 158.
- (6) CALBET i CAMARASA, Josep M^a, i CORBELLA i CORBELLA, Jacint .Diccionari Biogràfic de Metges Catalans. Segons Vol. Barcelona 1982, p. 220.
- (7) DANON i BRETOS, Josep. Aportació a l'estudi social de la Medicina a Catalunya. 1768-1827. Barcelona 1975, p. 78.
- (8) PUIG, Francisco. La enseñanza de la Cirugia en el Colegio de Mallorca. Plan para perfeccionar los estudios (1790). Introducción, adición e índices de J. RIERA, Valladolid 1977.
- (9) RIERA PALMERO, Juan. Nuevos datos sobre el Colegio de Cirugia de Mallorca. GIMBERNAT. Revista Catalana d'Història de la Medicina i de la Ciència. Barcelona 1982, Vol. II, p.233.
- (10) SANCHEZ MARTIN, Miguel María. Historia de la Cirugia. Traumatologia y Ortopedia. Valladolid 1982, p. 60.
- (11) Principis de Cirurgia. Facsímil. Barcelona 1982.
- (12) RIERA, Juan. Historia Universal de la Medicina. dirigida por P. Lain Entralgo. Barcelona 1976. Vol. 4, p.357.